

Ευαγγελία Σπυράκου

«Η γυναικεία παρουσία στην Ψαλτική Τέχνη: η περίπτωση των αστικών ναών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας»

Η παρουσία της γυναίκας έχει ποικιλοτρόπως κεντρίσει το ενδιαφέρον των ερευνητών τόσο γενικότερα ως προς το είδος και το εύρος της ενεργούς συμμετοχής της στη Λατρεία¹, όσο και ειδικότερα ως προς τη συμμετοχή της στην ψαλμωδία, εστιάζοντας όμως κυρίως στη γυναίκα-μελοποιό με τα κείμενα των Γρηγορίου Στάθη², Diane Touliatos³ και Αχιλλέα Χαλδαιάκη⁴. Ο Θεόδωρος Γιάγκου, παρουσιάζοντας τη θέση της γυναίκας στη δημόσια λατρεία του Θεού, συγκεκριλαίωσε τη διττή διάστασή της, είτε ως ψάλτριας είτε ως διακόνισσας⁵. Λαμβάνοντας υπόψη αφενός το κείμενο του Robert Taft για τη γενικότερη γυναικεία παρουσία με εστίαση στο σημείο στάσης της στους βυζαντινούς ναούς, τόσο ως λαϊκής όσο και ως μέλος των εκκλησιαστικών τάξεων⁶ και αφετέρου τις αναφορές του Ευαγγέλου Θεοδώρου σε ορισμένα από τα παράπλευρα καθήκοντα των Διακονισσών⁷, δομήθηκε το ερευνητικό ερώτημα. Με δεδομένη την γυναικεία παρουσία στο *σύστημα αδόντων*⁸ των κοσμικών ναών ως *Ασκήτριας*⁹, διερευνάται η συστηματική συμμετοχή μίας επιπλέον τάξης γυναικών, αυτής των Διακονισσών στο διευρυμένο αυτό χορωδιακό σύστημα.

Η παρουσία της γυναίκας ως ψάλλουσας σε κοσμικούς ναούς, είχε μεν προ πολλών ετών εντοπιστεί, χωρίς όμως συνολική θέαση της παρουσίας αυτής ως μέρος ενός συμπαγούς και συστηματικού φαινομένου με αποσαφηνισμένα όρια και προϋποθέσεις¹⁰. Η ανάδειξη του φαινομένου αυτού πραγματοποιήθηκε πολυπρισματικά και με συστηματική τεκμηρίωση για πρώτη φορά στα τέλη του 2005. Πιο συγκεκριμένα, το Σεπτέμβρη του 2005, ο Γρηγόριος Στάθης αναφέρθηκε στις γυναίκες που ψάλλουν στους κοσμικούς ναούς του Βυζαντίου ως συντεταγμένο σώμα ψαλτριών, όταν πρωτοδιηγήθηκε το βυζαντινό παραμύθι με τίτλο «Σήμερον η κτίσις φωτίζεται»¹¹. Η εικόνα παρουσιάστηκε ολοκληρωμένα στο Τμήμα Μουσικών Σπουδών Αθηνών

¹ Για μία σύγχρονη πολυεπίπεδη προσέγγιση, βλ. ενδεικτικά Πέτρου Βασιλειάδη και Πέτρου Παναγιωτόπουλου (επιμ.), *Διακόνισσες: Παρελθόν-Παρόν-Μέλλον* (31/01-02/02 2020, Θέρμη-Θεσσαλονίκη, <https://www.academia.edu/41845494>. Στο εξής Βασιλειάδη-Παναγιωτόπουλου, Διακόνισσες).

² Γρηγορίου Στάθη, *Η δεκαπεντασύλλαβος Υμνογραφία εν τη Βυζαντινή Μελοποιία και έκδοσις των κειμένων εις εν Corpus*, Αθήναι 1977, σ. 104.

³ Ενδεικτικά Ντιάνας Τουλιάτου, «Ο παραδοσιακός ρόλος των Ελληνίδων γυναικών στη μουσική από την αρχαιότητα έως το τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας», *Μουσικός Λόγος* 4 (2002), σσ. 3-19.

⁴ Achilleus G. Chaldaeakes, «The 'woman figure' in Byzantine Melopoeia», στο *Psaltike. Neue Studien zur Byzantinischen Musik: Festschrift für Gerda Wolfram*, επιμ. Nina-Maria Wanek, Praesens Verlag, Wien, 2011, σσ. 67-101. Βλ. κυρίως σσ. 67-68 την εξαντλητική βιβλιογραφία για το διττό ρόλο της γυναίκας στην Ψαλτική Τέχνη.

⁵ «Η γυναίκα στη δημόσια λατρεία του Θεού», *Σύναξη* 126 (2013), σσ. 4-27 (στο εξής Γιάγκου, Γυναίκα).

⁶ «Women at Church in Byzantium: Where, When-And Why?», *Dumbarton Oaks Papers* 52 (1998), σσ. 27-87. doi:10.2307/1291777 (στο εξής Taft, Women).

⁷ Βλ. κυρίως κεφ. 4 στο Ευαγγέλου Θεοδώρου, «Ο θεσμός τῶν Διακονισσῶν εις τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν» (<http://www.imaik.gr/?p=6665>. Στο εξής Θεοδώρου, Θεσμός).

⁸ Πρόκειται για την εξήγηση του όρου *Χορός* κατά το λεξικό *Σούδα* του Ι' αι. (Ada Adler, *Suidae Lexicon*, τόμ. I-iv, Lipsiae 1928 [=Stuttgart 1971], σ. 1129).

⁹ Ευαγγελίας Σπυράκου, *Οι Χοροί Ψαλτών κατά την βυζαντινή παράδοση*, Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας, Μελέται 14, Αθήνα 2008, σσ. 182-197 (στο εξής Σπυράκου, Χοροί).

¹⁰ Παναγιώτη Τρεμπέλα, *Η Γυνή εν τη ψαλμωδία*, Αθήνα 1926 και Αλεξάνδρου Κορακίδη, *Η μουσική αξία της γυναικείας φωνής και η συμμετοχή της στην εκκλησιαστική μελωδία*, Αθήνα, 2004.

¹¹ Γρηγορίου Στάθη, «Η γοητεία της Βυζαντινής ψαλτικής τέχνης τότε και τώρα», στο *Η γοητεία του Βυζαντίου άλλοτε και τώρα. ΣΤ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 22-25 Σεπτεμβρίου 2005*, επιμ. Φλωρεντίας Ευαγγελάτου-Νοταρά και Τριανταφυλλίτσας Μανιάτη-Κοκκίνη, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιον Αθηνών, 2015, σσ. 101-117.

ενάμιση μήνα αργότερα, κατά την υποστήριξη της διατριβής «Οι Χοροί Ψαλτών κατά την βυζαντινή παράδοση», με την συστηματική τεκμηρίωση του φαινομένου μέσα από ένα σύνολο τυπικών διατάξεων, ιστορικών και εικονογραφικών πηγών¹².

Αναζητώντας τις έμμισθες ψάλλουσες γυναίκες των κοσμικών ναών του Βυζαντίου, εντοπίζονται με διαφόρους όρους που είτε ετυμολογικά είτε από συμφραζόμενα, δηλώνουν την αποκοπή τους από το λαϊκό πλήρωμα της Εκκλησίας. Κατά την πρωτοχριστιανική περίοδο αναφέρονται τον Δ΄ αι. στη διήγηση της Αιθερίας ως *Παρθένοι*, οι οποίες συγκαταλέγονται μεταξύ της τάξης των Ασκητών¹³. Αργότερα, η συστηματική παρουσία ψαλλουσών σε τυπικές διατάξεις ακολουθιών αποτυπώνεται με τον όρο *Ασκήτριες* ή *Ασκητήρια*, αλλά κυρίως με τον περιληπτικότερο *Ασκητήρια* που συμπεριλαμβάνει άνδρες και γυναίκες.

Όταν ο όρος *άδουσαι*¹⁴ εμφανίζεται στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία με τη διήγηση ανωνύμου του Η΄-Θ΄ αι. για την Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης, δίνεται ο ακριβής αριθμός που νομοθέτησε ο Ιουστινιανός. Πιο συγκεκριμένα, ενέταξε στον κλήρο της («κληρώσας») εκατό *άδουσες*, οι οποίες διαιρούνταν σε δύο ομάδες-*ασκητήρια* με το σύστημα *των εβδομάδων*. Αναλυτικότερα, για το σύμπλεγμα Ακολουθιών της Κυριακάτικης λειτουργίας με έναρξη τον εσπερινό, ήταν όλες παρούσες ενώ για τις καθημερινές, μόνον οι μισές. Είχαν ενταχθεί στο συνολικό υπηρεσιακό σύστημα του ναού, το οποίο καθορίστηκε για να τηρούν τα συζυγικά τους καθήκοντα οι έγγαμοι και να μετέχουν στην νομοκανονική υποχρέωσή τους για συμμετοχή στη θεία Ευχαριστία¹⁵. Επίσης, πληροφορούμαστε για τον τόπο διαμονής τους που, όπως όλων των χιλίων υπηρετούντων στο ναό, ήταν γύρω από το ναό: «Ομοίως και τας εφημέρους εξέθετο κληρώσας ιερείς τε και έως εσχάτου των υπουργούντων τω ναώ χιλιάδα μίαν, αδούσας ρ΄, μεριζομένας εις δύο εβδομάδας. Δέδωκε δε τω κλήρω κέλλας εις τα περίξ κατά την τάξιν αυτών και ταις αδούσαις σκηνώματα, δύο ασκητήρια»¹⁶.

Αυτόν τον ίδιο όρο *άδουσαι* χρησιμοποιεί η Άννα Κομνηνή όταν τον ΙΒ΄ αι. περιγράφει ευσύνοπτα το προσωπικό του ναού και το παρακείμενο Ορφανοτροφείο που ίδρυσε ο πατέρας της Αλέξιος Κομνηνός για τον Άγιο Παύλο στην πόλη Δάμαλη, απέναντι από την Κωνσταντινούπολη. Εστιάζοντας στους ψάλλοντες του ναού με «χορούς εκατέρωθεν αντάδοντας», η Άννα Κομνηνή περιγράφει τη σύνθεσή τους χρησιμοποιώντας τους όρους «άδοντας και αδούσας»: «Τῷ δὲ ναῷ τοῦ μεγαλοκήρυκος Παύλου κληρος μέγας κατείλεκτο καὶ πολὺς καὶ φῶτων δαψίλεια· καὶ παραγενόμενος εἰς τουτονὶ τὸν νεῶν ἴδοις ἂν χοροὺς ἐκατέρωθεν ἀντάδοντας· κατέταξε γὰρ τῷ τῶν ἀποστόλων νεῷ ἄδοντας καὶ ἄδούσας κατὰ τὸν Σολομῶντα· ἐπιμελὲς γὰρ καὶ τὸ τῶν διακονισῶν πεποίηκεν ἔργον»¹⁷. Με τις τρεις λέξεις «κατά τον Σολομώντα», παραπέμπει για το έθος αυτής της διάρθρωσης του ψάλλοντος προσωπικού, όχι όπως θα ήταν αναμενόμενο στον πρώτο βυζαντινό αυτοκράτορα που το καθόρισε νομοθετικά, αλλά απευθείας σε αυτόν που διαμόρφωσε τον πυρήνα της δομής του βυζαντινού χορωδιακού συστήματος, δηλαδή, στον Παλαιδιαθηκικό βασιλιά Σολομώντα και τις οδηγίες που άφησε στο γιο του Δαβίδ να πραγματώσει με την οικοδόμηση του ναού¹⁸.

¹² Σπυράκου, Χοροί.

¹³ Σύμφωνα με τις Διαταγές των Αποστόλων (Η΄, λ΄1-2), είχαν δικαίωμα στη δεκάτη από τις προσφορές του Λαού, κατά την ιεραρχημένη κατανομή τους από Επισκόπου, μέχρι Παρθένων, Χηρών και πενήτων (βλ. Σπυράκου, Χοροί, σσ. 118 και 187 για τη σχετική βιβλιογραφία).

¹⁴ Χρησιμοποιήθηκε ήδη στην Παλαιά Διαθήκη για τις έμμισθες κόρες των Λευιτών (βλ. Σπυράκου, Χοροί, σσ. 94-95).

¹⁵ Περί του συστήματος των υπηρεσιακών *εβδομάδων*, βλ. Σπυράκου, Χοροί, σ. 169.

¹⁶ Theodor Preger, *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, B.G. Teubner, Lipsiae, 1901, σσ. 100-101.

¹⁷ PG 131, στ. 1160.

¹⁸ Β΄ Παραλ. 8, 14.

Ψάλλουσες γυναίκες ως μισθοδοτούμενες εμφανίζονται στο Κτητορικό Τυπικό της Μονής Παντοκράτορος του 1136 με τον όρο *γραπτές*: «Προς τούτοις τυπούμεν και γυναίκας σεμνάς και κοσμίαις και τη ηλικία και τω ήθει πεπολιωμένας ως εν τάξει γραπτών τέσσαρας, οφειλούσας και αυτάς εκδουλεύειν, τας μεν δύο την μίαν εβδομάδα, τας δε ετέρας δύο την ετέραν, κατά δε την παρασκευής εσπέραν και τας τέσσαρας προσμένειν και επιτηρείν τον ναόν και τα περί αυτών»¹⁹. Σε συνεργασία με τους υψηλότερα αμειβόμενους *Ορφανούς*²⁰ αναλαμβάνουν την ακολουθία της *Πρεσβείας*, μία ανάλογη του Αποδείπνου ασματική ακολουθία. Χαρακτηριστική είναι η απεικόνισή της στο Βήμα του Markon Manastir από το έτος 1376 όπου ξεκάθαρα εντοπίζονται στα αριστερά τρεις τουλάχιστον *γραπτές* και ένα *Ορφανό* στα λευκά: «Ἐκάστης δὲ ἑβδομάδος ὀφείλει κατὰ τὴν παρασκευὴν ἀγρυπνία μετὰ παννυχίδος γίνεσθαι, ὅτε δὴ καὶ τὸ τῆς πρεσβείας σίγνον μετὰ τῶν λοιπῶν τῶν σὺν αὐτῷ προοδεδόντων καὶ ἐπομένων, ἔτι δὲ καὶ τοῦ κλήρου παντὸς καὶ τοῦ λαοῦ [...]. Διὰ τοῦτο γὰρ καὶ τοὺς τοιοῦτους ὀρφανοὺς καὶ τὰς γραπτὰς τετυπώκαμεν εἶναι, διὰ τὸ καὶ τὴν ἀκολουθίαν τῆς Ὑπαντῆς τῶν ἁγίων καθ' ἑκάστην ἑβδομάδα παρ' αὐτῶν ὀφείλει γίνεσθαι, καὶ τὴν εἰς τοὺς συνεργομένους ἀδελφοὺς ὑπηρεσίαν, ἐπὶ τῇ διὰ τοῦ ὕδατος τούτων ψυχαγωγίᾳ καὶ τὴν ἐπιτήρησιν τοῦ ναοῦ καὶ τῶν περὶ αὐτῶν»²¹. Κατὰ τον Σπυρίδωνα Παναγόπουλο, οι *γραπτές* είχαν συμπεριληφθεί δια χειροθεσίας στον κατώτερο κλήρο, θεωρούμενες ως ισοδύναμες με τις διακόνισσες ή τις χήρες, αλλά με βάση τα καθήκοντά τους που σχετιζόταν με περιφερειακά λειτουργικά καθήκοντα (π.χ. ιεροψαλτικά), δεν συναριθμούνται μεταξύ των πενήντα κληρικών²². Υπηρετούν στο Ναό της Θεοτόκου Ελεούσας που ήταν ανοιχτή στο κοινό και είχε επανδρωθεί με πενήντα κοσμικούς κληρικούς²³. Εκτός των τεσσάρων *γραπτών*, στο ναό ψάλλουν δεκαέξι Ψάλτες, δύο Δομέστικοι, δύο Λαοσυνάκτες, τέσσερις Κανονάρχες, οκτώ Ορφανοί-κανδηλανάπτες και άλλοι τέσσερις αμισθί «οφείλοντας επιδέχεσθαι προκοπήν κατὰ ακολουθίαν, ὅποτε ο αριθμὸς τῶν ἐμβάθμων ορφανῶν ἐλλειπῆς γένηται»²⁴. Πρόκειται για χορό μικρότερης κλίμακας μεν, αλλά ανάλογο με το χορωδιακό σύστημα της αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης²⁵.

¹⁹ Paul Gautier, «Le Typikon du Chist Sauveur Pantocrator», *REB* 32 (1974), σ. 77, στο εξής Gautier.

²⁰ Gautier, σ. 79. Πρβλ. Σπυράκου, Χοροί, σ. 199.

²¹ Gautier, σ. 77. Περί της ακολουθίας της Πρεσβείας, βλ. αναλυτικά Nancy Patterson-Sevcenko, «Icons in the Liturgy», *Dumbarton Oaks Papers* 45 (1991), σσ. 50-57, στο εξής Patterson-Sevcenko, Icons. Κατά τη διάρκεια της, γινόταν λιτανεία από την Παναγία Βλαχερνών μέχρι τα Χαλκοπράτεια. Η ακολουθία συνοπτικά ἀποτελεῖτο ἀπὸ τρία ἀντίφωνα καὶ τὶς συναπτές τους, τὸ Θεὸς Κύριος καὶ τὸν Παρακλητικὸ Κανόνα. Ἐπίσης μεταξύ τῆς Γ' καὶ ΣΤ' ὄδης παρεμβαλλόταν σὲ δύο μέρη ἡ ψαλμώδηση τοῦ Ἀκαθίστου (Miguel Arranz, *Le Typicon du Monastère dy Saint-Sauveur à Messine, OCA* 185, Roma 1969, Index Liturgique, σσ. 428 - 429 καὶ σχεδιάγραμμα τῆς ἀκολουθίας ὅπως τελεῖτο στὴν Μονὴ Σωτήρος Μεσσήνης, σ. XLIX, στο εξής Arranz). Για την απεικόνιση των *γραπτών*, βλ. εικ. 9 ἀπὸ τὸ Βήμα του Markon Manastir (Patterson-Sevcenko, Icons. Για μία ἐγχρωμη ἐκδοχή, βλ. <https://haemus.org.mk/markos-monastery>).

²² «Τα λειτουργικά καθήκοντα των χειροτονημένων διακονισσών τη Βυζαντινή περίοδο» στο Βασιλειάδη-Παναγιωτόπουλου, Διακόνισσες (στο εξής Παναγόπουλος). Με βάση την γραμματική έννοια του ὀρου «γραπτός», τις συνδέει περισσότερο με τις Χήρες.

²³ Εντός της Μονής, εκτός των χώρων κατοικίας των μοναχών, λειτουργούσε ξενοδοχείο, νοσοκομείο πέντε τμημάτων που στελεχωνόταν με γιατρούς και γιάτρισσες, ιατρική σχολή, φαρμακείο, γηροκομείο, λουτρά και κάποια οικονομικά ιδρύματα. Για την αποκλειστική χρήση των μοναχών προοριζόταν ο ναός Παντοκράτορος.

²⁴ Gautier, σσ. 75, 77. Το Τυπικό αντιδιαστέλει τους υπηρετούντες στους δύο ναούς. Αναφέρει τους μοναχούς του ναού Παντοκράτορος ως «χορόν ασκητικόν σοι προσάγων, τίμιον ἄθροισμα Ναζιραίων» σε αντιδιαστολή με τον κοσμικό Κλήρο της Θεοτόκου Ελεούσας: «τούτοις επισυνάπτω και ιερὸν κατάλογον ἕτερον, κλήρον εκλελεγμένον, μερίδα τιμίαν, ἀφοσίωμα κάλλιστον, ιερὴς και λευίτας».

²⁵ Για μία ευσύνοπτη παρουσίαση των μετεχόντων στο βυζαντινό χορό, βλ. Ευαγγελίας Σπυράκου, «Βυζαντινή χορωδιακή παράδοση και Νέα Μέθοδος γραφής: Προβληματισμοί». Στο *Διεθνές Μουσικολογικό & Ψαλτικό Συνέδριο: Η Βυζαντινή Μουσική μέσα από την Νέα Μέθοδο Γραφής (1814-2014). Καθιέρωση – Προβληματισμοί – Προοπτικές, Θεσσαλονίκη 30, 31 και 1 Νοεμβρίου 2014* (υπό δημοσίευση). Διοργανωτές: Τμήμα Μουσικών Σπουδών Α.Π.Θ., Τμήμα Μουσικής Επιστήμης και Τέχνης ΠΑ.ΜΑΚ., Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας Α.Π.Θ. και Ιερά Μεγίστη

Στο Τυπικό Ιεροσολύμων του ΙΑ΄ αι., οι ψάλλουσες αναφέρονται ως *Μυροφόροι* που πολυχρονίζουν τον Πατριάρχη στη Λειτουργία της Αναστάσεως: «Ευθύς ο αρχιδιάκων λέγει μεγάλη φωνή· ‘Χριστός ανέστη εκ νεκρών’. Ευθύς ανοίγονται και εισελεύσεται ο πατριάρχης συν τω κλήρω εις τον ναόν, ψάλλοντες το Χριστός ανέστη. Και ευθύς εισελεύσεται ο πατριάρχης και ο αρχιδιάκων εις τον άγιον Τάφον, οι δύο και μόνον, και οι (αι) μυροφόροι ιστάμ(ενα) έμπροσθεν του αγίου Τάφου· και τότε εξέλθη ο πατριάρχης προς αυτών και λέγει αυταίς ‘Χαίρεται· Χριστός ανέστη’. Τότε πίπτουσιν οι (αι) μυροφόροι εις τους πόδας αυτού, και ανιστάμενοι και θυμιάσουν τον πατριάρχη και πολυχρονίζουν αυτώ και υπαγένουσιν εις τον τόπον που εστίν έθος να στήκωσιν»²⁶.

Ο μεν Taft υποθετικά²⁷, ο δε Moran κατηγορηματικά²⁸ ταυτίζουν τον όρο *Μυροφόροι* με τις Διακόνισσες. Αντίθετα, το ίδιο το Τυπικό Ιεροσολύμων τις διαχωρίζει ρητώς, κάνοντας αναφορά σε Μυροφόρους που σε αντιδιαστολή με τις Διακόνισσες κινούνται προς τον Πανάγιο Τάφο: «Και ο δομέστικός το ‘Ανάστησον Κύριε ο Θεός μου’· και ευθύς ελεύσονται οι β΄ διάκονοι με τα θυμιατά, και υποδιάκονοι β΄ με β΄ μανουάλια έμπροσθεν αυτών, έως εισελεύσονται εις το Βήμα και σταθώσιν μέσον τη σολέα ομοίως και αι β΄ μυροφόροι εισελθούσαι οπίσω των β΄ διακόνων, κατέχουσαι τα τρισκέλια και έμπροσθεν αυταίς β΄ διακόνισσαι, κατέχουσαι και αυταίς β΄ μανουάλια και κερία απτόμενα και έμπροσθεν αυταίς, και στήκουσαι ούτως η μία εις τα δεξία (sic) του ζωοποιού Τάφου και η ετέρα εις το αριστερόν και θυμιάζουν, έως πληρωθή το άγιον ευαγγέλιον. Και τότε εισελθούσαι εις τον Άγιον Τάφον και θυμιάζουσαι αυτόν και μυρίζουν τον»²⁹.

Μία επιπλέον ορολογία δεικτική της συμπερίληψης γυναικών σε ακολουθίες είναι ο όρος *ασκήτριαι ή κανονικαί*. Ο ρόλος τους διερευνήθηκε το 1995 από τον βυζαντινολόγο Gilbert Dagron, κατά τη μελέτη του συστήματος ταφών στην Κωνσταντινούπολη. Με βάση την 59^η Ιουστινιάνειο Νεαρά του 537, συμπεριέλαβε τις *Ασκήτριες* μεταξύ των εμμίσθων 950 *Εργαστηρίων* της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας. Τα *Εργαστήρια* αναλάμβαναν τις δωρεάν κηδείες που το Αυτοκρατορικό ταμείο πρόσφερε στους πολίτες³⁰: «εκάστη κλίνη προίκα διδομένη εν ασκητήριον δίδοσθαι ασκητριών ή κανονικών, μη έλαττον οκτώ γυναικών ηγουμένων της κλίνης και ψαλλουσών»³¹. Με δεδομένη την ψαλμωδία μελών της εξοδίου ακολουθίας, καθίσταται εύλογη η μετέπειτα αναφορά των Ασκητηρίων από την πλειονότητα των τυπικών διατάξεων σε σχέση με την ψαλμωδία του Αμώμου στις ορθρινές ακολουθίες. Μάλιστα, η εξ επαγγέλματος σχέση τους με την αντιφωνική ψαλμώδηση του Αμώμου, εξηγεί την συχνή συμπερίληψή τους σε αγιογραφίες εξοδίου ακολουθίας

Μονή Βατοπεδίου, υπό την αιγίδα του Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κ. κ. Ανθίμου. Διαθέσιμο στο <https://www.academia.edu/44226411>

²⁶ Τυπικό της Αναστάσεως από τον κώδικα Τιμίου Σταυρού 43 του 1122 (Αθανασίου Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας*, Πετρούπολη 1894 [= Bruxelles 1963], σσ. 189-191).

²⁷ Taft, *Women*, σ. 68: η υποθετική ταύτιση σχετίζεται τις *Μυροφόρους* που ο Ιγνάτιος του Νόβγκοροντ άκουσε να ψάλλουν στην αγία Σοφία (βλ. παρακάτω).

²⁸ Neil Moran, «Narthex of the Deaconesses in the Hagia Sophia», *Journal of the St. Phoebe Center for the Deaconess*, April 2017, σ. 10 (διαθέσιμο στο <https://www.academia.edu/32704869>).

²⁹ Παπαδοπούλου-Κεραμέως 199. Ο Παναγόπουλος, με βάση τα καθήκοντά τους, συσχετίζει τις *Μυροφόρους* με τις Χήρες της πρώτης Εκκλησίας και τις *γραπτές*, εικάζοντας την ύπαρξη κάποιας μορφής κουράς τους ή χειροθεσίας.

³⁰ Gilbert Dagron, «‘Ainsi rien n’ échappera à la réglementation’. État, Église, corporations, confréries: à propos des inhumations à Constantinople (IVe-Xe siècle)» στο *Hommes et richesses dans l’ Empire byzantine. VIIIe-XVe siècle*, επιμέλεια των Vassiliki Kravari, Jacques Lefort και Cécile Morrisson, Lethielleux, Paris, 1991, σσ. 155-161, στο εξής Dagron, *Inhumations*.

³¹ Γεωργίου Κ. Σπυριδάκη, «Τα κατά την τελευταία έθιμα των Βυζαντινών εκ των αγιολογικών πηγών», *ΕΕΒΣ* 20 (1950), σ. 136, στο εξής Σπυριδάκη, Έθιμα.

αγίων³². Τέλος, η μισθοδοσία των ασκητριών από τα *Εργαστήρια* εξηγεί την απουσία τους από την απαρίθμηση του εμμίσθου προσωπικού της Αγίας Σοφίας στην σχετική Νεαρά.

Αν και ο απλός συσχετισμός των *Ασκητηρίων* τόσο με τις κηδείες όσο και με τις ψαλτικές υπηρεσίες της Αγίας Σοφίας πραγματοποιήθηκε ήδη από το 1969 από τον Janin³³, ο Dagron γίνεται αναλυτικότερος, προσδιορίζοντας τις *Ασκήτριες* ως ημιμοναστικές αδελφότητες που δεν ήταν ούτε Μοναχές ούτε Διακόνισσες και διαβιούσαν σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους γύρω από τους ναούς. Τις εντάσσει στο ευρύτερο φαινόμενο των *Σπουδαίων* ανδρών και γυναικών, δηλαδή αυτών των λαϊκών διακονητών που από την Αντιόχεια εξαπλώθηκαν με διάφορες ονομασίες στην Ανατολή και τη Δύση και διαβιούσαν σύμφωνα με τις αρχές του Μεγ. Βασιλείου και του Αγίου Αυγουστίνου αντίστοιχα³⁴, υπηρετώντας πρωτίστως τις κοινωνικές ανάγκες της Εκκλησίας³⁵.

Μεταξύ των οδηγιών των Λειτουργικών τυπικών, οι ελάχιστες αναφορές στα ανδρώα και γυναικεία *Ασκητήρια* γίνεται σε σχέση με την ορθρινή αντιφωνική ψαλμωδία τροπαρίων, ενίοτε με ειδική αναφορά στην ενότητα του Αμώμου. Σύμφωνα με τον κώδικα Πάτμου 266, του Θ'- Ι' αι., στον Όρθρο των Χριστουγέννων «κατέρχονται τὰ γ' ἀσκητήρια καὶ ψάλλουσιν ἀντίφωνα ἠ' σὺν τοῦ μεγάλου (τῷ μεγάλῳ) καὶ λέγομεν τροπάριον ἤχ. πλ. δ' Τὸν ἐν ἀρχῇ Λόγον. Εἰ δὲ ἐστὶ ἡ β' ἐβδομάς, τροπ. ἤχ. πλ. δ' Τὸν αἶδιον». Κατά τους εορτασμούς των εγκαινίων του ναού Αγ. Πέτρου, του συγκεκριμένου της ΜΧΕ στις 23 Απριλίου «ποιοῦμεν τὸν ὄρθρον εἰς τὸν ἅγιον Πέτρον καὶ κατέρχεται τὸ ἀσκητήριον καὶ λέγεται τροπάριον ἤχος δ', καταβασία τοῦ ἁγίου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου, ἤχος πλ. δ' Ὁ τῷ κορυφαίῳ Πέτρῳ μαθητευθεὶς». Για τη μνήμη του Αγ. Πέτρου στις 16 Ιανουαρίου «κατέρχεται ἀσκητήριον καὶ οὕτως ποιοῦμεν τὸν Ὅρθρον». Κατά την Ακολουθία της Ινδίκτου, σύμφωνα με τον κώδικα Τιμίου Σταυρού 40 του Ι' αι. «ο δὲ ὄρθρος τελεῖται ἐν τῷ ἄμβωνι καὶ ψάλλουσι τὰ τρία ἀσκητήρια, καὶ λέγουσι τὸ Εὐλογεῖτε. Καὶ εἰς τὸν Ν' λέγουσι τροπάριον ὃ καὶ εἰς τὴν εἴσοδον τῆς Λειτουργίας λέγεται Ὁ πάσης δημιουργὸς τῆς κτίσεως»³⁶. Μόνον στην περίπτωση του κώδικα Δρέσδης Α 104 του ΙΑ' αι. για το Τυπικό της Μεγάλης Εκκλησίας, αναφέρονται αποκλειστικά οι *Ασκήτριες*: «λέγεται εἰς τὸ τρίτο ἀντίφωνον τοῦ Αμώμου τροπάριον ἤχος γ' Συγκλονουμένης τῆς κτίσεως [...]. Το αὐτὸ δε ψάλλονται καὶ αἱ ἀσκητήρια_ καὶ δομέστικοι, μετὰ δε τοῦτο το Εὐλογεῖτε»³⁷.

Ὅσον αφορά την προκύπτουσα ερώτηση «*με ποιὸν ψάλλουν ἀντιφωνικά οἱ ἀσκήτριες;*», η απάντηση προβάλλει μέσα από τη συγκριτική μελέτη τυπικών πηγών. Συνοπτικά, ψάλλουν είτε με

³² Βλ. ενδεικτικά τις εικόνες της Κοίμησης του Αγίου Δημητρίου και του Αγίου Σπυρίδωνος του 16^{ου} αι. από τη συλλογή του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας καθώς και την αιογραφία της Μονής Βαρλαάμ Μετεώρων με την Κοίμηση του Ιωάννου Χρυσοστόμου (Neil Moran, *Singers in Late Byzantine and Slavonic Painting*. Brill, Leiden, 1986: εικ. 50, 51 και 49 αντίστοιχα).

³³ Raymond Janin, *La Géographie Ecclésiastique de L'empire Byzantin*, Paris 1060, σ. 550.

³⁴ Dagron, *Inhumations*, σσ. 176-179. Ο συσχετισμός των *Ασκητηρίων* Κωνσταντινούπολης με τους *Σπουδαίους* των Ιεροσολύμων, πραγματοποιείται ήδη στον κώδικα Δρέσδης Α104 που αποτελεί εκδοχή ΙΑ' αιώνα για το Τυπικό της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, διότι ενώ στην Τριθέκτη αναφέρεται στους λεγομένους Σπουδαίους, σε ανάλογα σημεία αναφέρει τα Ασκητήρια: «δίδεται καιρός τοῖς λεγομένοις Σπουδαίοις καὶ δοξάζουσι» (Акеньев, Konstantin K. 2009. «Следы Дрезденского Типика Св. Софии в архиве А .А. Дмитриевского», σ. 61, διαθέσιμο στο <https://www.academia.edu/27794242>, στο εξής Akentiev).

³⁵ Για τον Βυζαντινό Μοναχισμό που βασίστηκε στις αρχές του Μεγάλου Βασιλείου, έχοντας ως ειδοποιό διαφορά το βίο μοναχικών κοινοτήτων εντός των αστικών κέντρων με στόχο τόσο την προσφορά φιλανθρωπικού έργου στο συνάνθρωπο όσο και την βιοματική ανάδειξη του προτύπου της πραγματικής χριστιανικής ζωής στους κοσμικούς αδελφούς τους, βλ. Alice-Mary Talbot, «An Introduction to Byzantine Monasticism», *Illinois Classical Studies* 12(2) 1987, σ. 234.

³⁶ Juan Mateos, *Le Typicon de la Grande Église. Ms Sainte-Croix No 40, Xe siècle*, τόμ. 1, OCA 165, Roma 1962, σσ. 154, 272, 198 και 4 αντίστοιχα. Στο εξής Mateos I.

³⁷ Akentiev, σ. 42.

τους Ψάλτες είτε με τους Αναγνώστες είτε με τους άνδρες Ασκητές. Άλλωστε, η αντιφωνική ψαλμώδηση ανδρών και γυναικών Ασκητών εμφανίζεται ήδη από την εποχή της Αιθερίας στα Ιεροσόλυμα, όταν διηγείται ότι «πάντες δὲ οἱ μονάζοντες καὶ αἱ παρθένοι [...] καταβαίνουσιν [...] ψάλλονται ὕμνοι καὶ ψαλμοὶ καὶ ἀντίφωνα κατ' ἀνταπόκρισιν»³⁸.

Με βάση τα Λειτουργικά Τυπικά, όταν στον Όρθρο της Ὑψωσης, ψάλλεται στο *Δόξα* το τροπάριο *Ο υψωθείς εν τω σταυρώ*, «το αυτό δε λέγουσι και αι ασκήτριαι αποκρινόμεναι», κατά τον κώδικα Δρέσδης A104³⁹. Αναζητώντας την πρώτη ψαλμώδηση του τροπαρίου, πραγματοποιείται είτε από τους «ψάλτες εν τω άμβωνι»⁴⁰, είτε από τον «πρωτοψάλτη μετά των συναυτών (*sic*)»⁴¹.

Η αντιφωνική ψαλμώδηση Ασκητριών με τους Αναγνώστες περιγράφεται σαφώς στον Όρθρο του Σαββάτου της μέσης εβδομάδος: «ψαλλομένου του πρώτου αντιφώνου παρά τε των αναγνωστών και των ασκητηρίων της Μεγάλης Εκκλησίας»⁴². Ο όρθρος αυτός τελείται στο ναό της Παναγίας Βλαχερνών όπου «Ἐσπέρας ἀπέρχονται οἱ ἐβδομαδάριοι (ἐβδομάδες;) τῶν ἀναγνωστῶν ἐν Βλαχέρναις· καὶ ἡ μὲν μία ἐβδομάς ποιεῖ ἐκεῖ τὰ ἐσπερινὰ καὶ τὸ κοντάκιον, τὸν δὲ τριαδικὸν καὶ τὰ μεσονυκτικὰ ποιοῦσιν οἱ ἐντόπιοι, τὸν δὲ ὄρθρον ποιεῖ ἡ ἄλλη ἐβδομάς τῶν ἀναγνωστῶν. Ἀπέρχεται γὰρ ἐκεῖ ασκητήριον τῆς μεγάλης Εκκλησίας καὶ ψάλλομεν εἰς τὸν ὄρθρον ἀντίφωνα ἡ»⁴³. Η συμμετοχή ασκητριών ως μέρος των *Ασκητηρίων* της Αγίας Σοφίας αποτυπώνεται σε μικρογραφίες χειρογράφων για τον εικοστό οίκο του Ακαθίστου, από τα μέσα ΙΔ'-αρχές ΙΕ' αιώνας⁴⁴.

Σημειωτέον ότι η απόδοση στις *Ασκήτριες* συγκεκριμένου μέλους, δεν σημαίνει αυτονόητα ότι ψάλλουν μόνον σε αυτό το σημείο της Ακολουθίας. Προτείνεται ότι εφόσον έχουν στο ναό συγκεκριμένο τόπο στάσης, η ψαλτική τους παρουσία υπονοείται στα *από χορού* ψαλλόμενα. Ενδεικτική αλλά χαρακτηριστική είναι η διατύπωση για την συμπερίληψη εκκλησιαστικών τάξεων στον όρο *χορός*: «ο δομέστικος από χορού, μετά των βαστακτών αυτού, οίον αναγνωστών και λοιπού λαού αυτού»⁴⁵.

Κατά τη διερεύνηση μαρτυριών για τις γυναίκες που μετέχουν στο βυζαντινό χορό, η συγκεκριμένη χρήση ορισμένων όρων οδηγεί στην αναζήτηση επιπλέον γυναικών που πιθανώς σχετίζονται με ψαλτικά καθήκοντα. Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση της 59¹⁵ Ιουστινιανείου Νεαράς του 537 από τον Dagron, γεννά την συγκεκριμένη υπόθεση εργασίας, διότι ενώ η ίδια η Νεαρά καθορίζει το ποιος ψάλλει κατά τη διάρκεια της εκφοράς, ταυτίζοντας αρχικά τις ασκήτριες με τις

³⁸ «Οδοπορικόν της αγίας Σουλβίας της Ακυτανίας εις τους αγίας Τόπους», *Νέα Σιών* 7 (1908), σ. 223.

³⁹ Akentiev, σ. 105.

⁴⁰ Mateos I, σσ. 28, 30.

⁴¹ Σύμφωνα με το Τυπικό Μονής του Σωτήρος Μεσσήνης του έτους 1131 (Arranz, σ. 25).

⁴² Akentiev 2009, 77.

⁴³ Τυπικό ΜΧΕ από τον κώδικα Πάτμου 266 τοῦ Θ' - Ι' αἰ., στο Juan Mateos, *Le Typicon de la Grande Église. Ms Sainte-Croix No 40, Xe siècle*, τόμ. 2, *OCA* 166, Roma 1963, σ. 52. Κατά την Ally Kateusz («Χριστιανές γυναίκες στην Αγία Τράπεζα: Αρχαίες μαρτυρίες για την ανασύσταση του θεσμού των Διακονισσών» στο Βασιλειάδη-Παναγιωτόπουλου, Διακόνισσες), η ύπαρξη ανδρικής και γυναικείας χορωδίας ψαλλόντων, τεκμηριώνεται σε ελεφάντινη λειψανοθήκη του 430, όπου απεικονίζονται με ανοιχτά στόματα στην ορθρινή ακολουθία για την εορτή του Αγ. Πέτρου που τελείτο στην παλαιότερη Βασιλική του Αγίου Πέτρου Ρώμης. Την διάταξη αυτή η Kateusz συσχετίζει με τις εβραϊκές παραδόσεις των Θεραπευτών του Α' αι. μ.Χ. που κατά τον Ευσέβιο Καισαρείας εξακολουθούσαν να είναι δημοφιλείς τον Δ' αι. Ενδιαφέρον είναι ότι από τις ελάχιστες ρητές αναφορές της συμμετοχής *Ασκητηρίων* στις ορθρινές ακολουθίες ΜΧΕ, δύο από αυτές σχετίζονται με την μνήμη του Αγίου Πέτρου (16/1) και τα εγκαίνια του ναού του, του συγκεκριμένου στην Αγία Σοφία.

⁴⁴ Είναι ορατή τουλάχιστον μία ασκήτρια ως μέρος του αριστερού χορού ιερέων και μοναχών (Moran, 61 και V αντίστοιχα). Πρβλ. υποσημείωση 21 για την συμπερίληψη ασκητριών σε σκηνές Ακαθίστου, ο οποίος σχετίζεται με την ακολουθία της *Πρεσβείας* και τις *γραπτές* που την τελούσαν.

⁴⁵ Κώδικας Ιβήρων 973 (αρχών ΙΕ' αι.), φ. 16r (βλ. Γρηγορίου Στάθη, *Τα Χειρόγραφα Βυζαντινής Μουσικής- Άγιον Όρος Γ'*, Αθήνα 1993, σ. 740).

κανονικαίς, στη συνέχεια, τις αντιδιαστέλλει πλήρως. Κατά την αναλυτική αναφορά των δικαιούχων στη μηνιαία μισθοδοσία των τετρακοσίων νομισμάτων από το αυτοκρατορικό ταμείο, τα 91 ανήκουν στις *ασκήτριες* και τα 36 στις *κανονικαίς*⁴⁶.

Επιπλέον σύγχυση προκύπτει όταν ο όρος *κανονικαί* αποδίδεται: α) στις «διακόνους τεσσαράκοντα θηλείας» με το προοίμιο της 3^{ης} Νεαράς του Ιουστινιανού, διότι, ζώντας ανάλογα με τους εκκλησιαστικούς λειτουργούς, ανήκουν ουσιαστικά στον εκκλησιαστικό «κανόνα»⁴⁷ και β) τοπικά σε *ασκήτριες* που ζούσαν σε ασκητήριο τηρώντας τις εντολές του Θεού και φροντίζοντας το σώμα του νεκρού πριν την εξόδιο ακολουθία: «Κατά δε τον καιρόν εκείνον ήσαν γυναίκες τινες εν ασκητηρίω τινί τας εντολάς του θεού (sic) τηρούσαι και έργον μετά των άλλων απαραίτητον έχουσαι, αι και κανονικαί εγχωρίως καλούμεναι, τα των αγίων λείψανα μύροις και οθονίοις περιστέλλειν και αποτίθεσθαι εν τω αυτών κοιμητηρίω»⁴⁸. Η χρήση κοινής, συνεκτικής ορολογίας οδηγεί σε σύζευξη Διακονισσών-Ασκητριών, η οποία αναφέρεται αργότερα από τον Βαλσαμώνος ως καταχρηστική για την εποχή του (ΙΒ΄ αι.), καθώς πλέον δεν πραγματοποιούνται χειροτονίες Διακονισσών: «Τα του παρόντος κανόνος πάντη εσχόλασαν. Διακόνισσα γαρ σήμερον ου χειροτονεΐται, κán καταχρηστικώς τινες των ασκητριών διακόνισσαι λέγονται». Παράλληλα περιγράφει σε αδρές γραμμές το καθεστώς των Ασκητριών και Παρθένων καθώς και την μεταξύ τους παρατηρούμενη μίξη ορολογίας: «Το παλαιόν γυναίκες τινες προσήρχοντο τω Θεώ μετά λαϊκού σχήματος, και ωμολόγουν παρθενεύειν. [...] Σήμερον δε τέως εν τη Κωνσταντινουπόλει ούτε παρθένοι μετά λαϊκού σχήματος τω Θεώ ανατίθενται, ούτε παρθενών εστι. [...]. Ει δε θέλεις ειπείν τας ασκητρίας τοιαύτας παρθένους, ουδέν ευρήσεις εμποδών, ει μήπω θέλεις ταύτας παρεικάσαι ταις μοναζούσαις δια την απόκαρσιν, και τας επ΄ Εκκλησίας συνθήκας αυτών»⁴⁹.

Η διαπιστωθείσα συγκεχυμένη ορολογία, χωρίς να εκληφθεί ως εξίσωση τάξεων, οδηγεί στην διατύπωση της υπόθεσης ότι οι Διακόνισσες μετείχαν στην ψαλμωδία. Άλλωστε, γύρω από τις προαναφερθείσες γυναίκες εμφανίζονται διαδικασίες ένταξής τους σε διαφόρων επιπέδων μοναχική ζωή. Για την μεν Διακόνισσα, προβλέπεται σε Ευχολόγιο του ΙΑ΄ αι. να είναι «μ΄ χρόνων παρθένος αγνή» κατά τη χειροτονία της και τον ΙΔ΄ αι. απαιτείται επιπλέον να είναι «μονάζουσα, μεγαλοσχήμων, κεκαρμένη τε κοσμίως»⁵⁰. Κατά το Ζωναρά, η ηλικία αυτή επιβλήθηκε «δια το ευεξαπάτητον των γυναικών και ευόλισθον»⁵¹. Για τις *κανονικαίς*, εντοπίζεται σε Ευχολόγιο του 1408 ευχή ίδια με την «επί μελλούση λαμβάνειν σχήμα μοναστρίας»⁵². Αξιοσημείωτη είναι επίσης η ανάλογη με τα *Ασκητήρια* κατοικία των Διακονισσών σε χώρους γύρω από το ναό, ή σε παρακείμενη μονή, στην οποία ανήκαν, ή σε χώρο αναφερόμενο ως *παρθενών*, του οποίου προϊστάτο Διακόνισσα⁵³. Επιπλέον, ο Ευάγγελος Θεοδώρου είχε κάνει αναφορά στην εποπτεία και

⁴⁶ Dagron, *Inhumations*, σ. 159.

⁴⁷ Θεοδώρου, Θεσμός, υποσ. 94.

⁴⁸ Σπυριδάκη, Έθιμα, σ. 136, από το συναξάριο της αγίας μεγαλομάρτυρος Δροσίδος.

⁴⁹ PG 137, στ. 441-446 γενικά και στ. 445 για ορολογία Ασκητριών-Παρθένων. Παρόλ' αυτά, ο Ευάγγελος Θεοδώρου επισημαίνει ότι στα Ιεροσολυμιτικά δίπτυχα της Λειτουργίας του αγίου Ιακώβου που ανάγονται στον ΙΒ΄ αι., οι διακόνισσες μνημονεύονται: «Ετι υπέρ πρεσβυτέρων, διακόνων, διακονισσών, υποδιακόνων, αναγνωστών, ερμηνευτών, επορκιστών, ψαλτών, μοναζόντων» (Θεσμός, υποσ. 93).

⁵⁰ Aleksej Dimitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej II, Ευχολόγια*, Κίεβο 1901 [= Hildesheim 1965], σ. 996 και σσ. 346-47 αντίστοιχα.

⁵¹ PG 137, στ. 444.

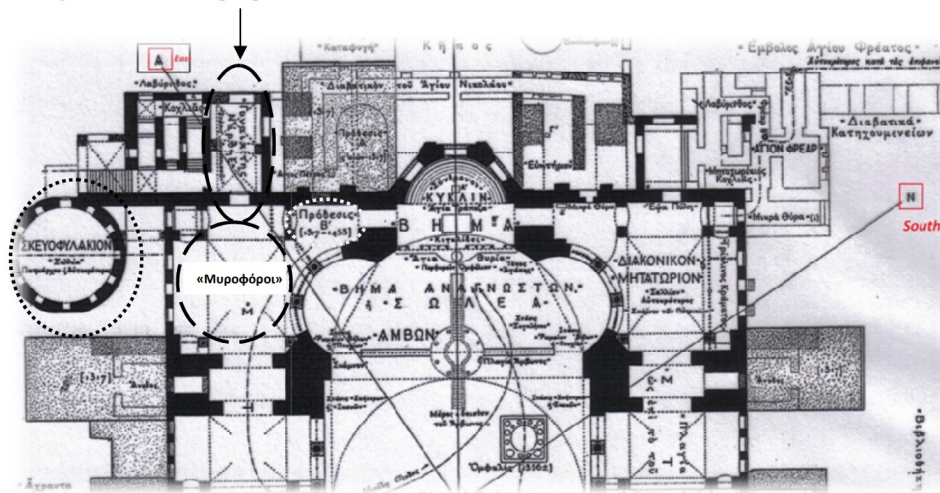
⁵² Όπ. π. σ. 388 και Jacobus Goar, *Ευχολόγιον, sive ritual Graecorum*, Paris 1647², σ. 382, στο εξής Goar.

⁵³ Ευαγγέλου Θεοδώρου, «Η 'χειροτονία' ή 'χειροθεσία' των διακονισσών», *Θεολογία* 4 (1954), σ. 596 και *Θεολογία* 1 (1955), σ. 60, στο εξής Θεοδώρου, *Χειροτονία* 1. Κατά τον Γιάγκου, Γυναίκα, σ. 22, η ηγουμένη-Διακόνισσα είχε τη δυνατότητα να μεταδίδει το σχήμα στις μοναχές, ακόμη και εκτός του ναού.

συντονιστικό ρόλο των *Διακονισσών* σε σχέση με τις εκκλησιαζόμενες λαϊκές γυναίκες, δίνοντάς τους το σύνθημα της συμμετοχής στο *υποβάλλειν* και στον *ασπασμό* της Ειρήνης⁵⁴. Είχε μάλιστα αποδώσει στις *Διακόνισσες* ηγετικό ρόλο σε σχέση με τις εκκλησιαστικές *Παρθένους*⁵⁵, τάξεις που σχετίζονται και ενίοτε συγχέονται στη σκέψη των Βυζαντινών με τα *Ασκητήρια*, όπως προαναφέρθηκε στο σχολιασμό του Βαλσαμώνος.

Κατά συνέπεια, αναζητώντας τη θέση των *Ασκητηρίων* και των *Διακονισσών* εντός του ναού κατά τη διάρκεια ακολουθίας, δύο μαρτυρίες τις τοποθετούν στον ίδιο σχεδόν χώρο. Πιο συγκεκριμένα, ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος τον Ι΄ αι. περιγράφει ως χώρο των *Διακονισσών* τον *γυναικίτη* νάρθηκα, από τον οποίο διέρχεται ο βασιλέας εξερχόμενος του Σκευοφυλακίου για να παραλάβει *ευλογία* από τον Πατριάρχη, καθώς αυτός βγαίνει από την αριστερή πύλη του Ιερού⁵⁶. Όμως, σε αυτό το ίδιο σημείο, ο Ρώσος προσκυνητής Αντώνιος του Νόβγκοροντ είδε το 1200 τις *Μυροφόρους-Ασκήτριες* να ψάλλουν. Καθόρισε μάλιστα επακριβώς το σημείο ψαλμωδίας τους μεταξύ της Πρόθεσης και της στήλης του Γρηγορίου Θαυματουργού⁵⁷, δηλαδή περίπου το σημείο συνάντησης Βασιλέως και Πατριάρχη του Πορφυρογεννήτου.

Στάση Διακονισσών [40]

Σχήμα 1: Η θέση των *Ασκητηρίων* και των *Διακονισσών* αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης

(Πηγή αρχικής εικόνας: Ευαγγέλου Αντωνιάδου, *Έκφρασις Αγίας Σοφίας*, τόμος Α΄, εν Αθήναις 1907 [= Αθήναι 1983], σχ. ΙΖ΄)

Επιπλέον, σε ένα ανάλογο σημείο αναφέρονται να αντιψάλλουν οι *Ασκήτριες* της Θεσσαλονίκης τον ΙΒ΄ αι. κατά τον εσπερινό του Αγίου Δημητρίου: «ην δε ουκ ανδρών μόνον ύμνος αναπεμπόμενος, αλλά δη και γυναίκες όσαι και μονάζουσαι περί το πτερύγιον ευώνυμά που του ιερού, προς δύο χορούς αντιφώνους διαιρείσθαι και αύται το όσιον απεδίδουν το μάρτυρι»⁵⁸.

Συγκεφαλαιώνοντας, με βάση τη θέση των *Διακονισσών* εκτός του Βήματος που συμπίπτει με αυτή των ψαλλουσών *Ασκητηρίων*, αλλά και την υπαρκτή σύγχυση των χρησιμοποιούμενων όρων, συνάγεται ότι, οι *Διακόνισσες* ενίοτε λάμβαναν μέρος στην ψαλμωδία. Επιπλέον τεκμηρίωση προκύπτει από τον ανάλογο ρόλο που διαδραματίζουν οι Διάκονοι κατά την τέλεση των ακολουθιών.

⁵⁴ Θεοδώρου, *Χειροτονία* 1, σ. 63.

⁵⁵ Όπ.π., σ. 60.

⁵⁶ *PG* 112, στ. 425-426.

⁵⁷ Taft, *Women*, σσ. 66-70.

⁵⁸ Βασιλικής Νεραντζή-Βαρμάζη, *Εγκώμια της Βυζαντινής Θεσσαλονίκης*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, σσ. 77-78.

Πιο συγκεκριμένα, ο Συμεών Θεσσαλονίκης, αν και ανήκοντες στον ανώτερο κλήρο, συμπεριλαμβάνει τους Διακόνους στη δεύτερη ομάδα ψαλλόντων, μαζί με τους κατώτερους κληρικούς Αναγνώστες και τους Ψάλτες: «Καὶ ἱερεῖς μὲν ἀρχόμενοι τῶν θείων ὕμνων, τοῦ ἱεροῦ βήματος ἔνδοθεν, τὰς περὶ Θεὸν πρώτας εἰκονίζουσι τάξεις. Διάκονοι δὲ σὺν ἀναγνώσταις καὶ ὕμνωδοῖς, τοὺς θείους τε ψαλμοὺς καὶ τὰς ἱεράς Γραφὰς κατὰ τάξιν διαδεχόμενοι, τὴν μέσσην τῶν οὐρανίων χορείαν ἐμφαίνουσι. Λαὸς δὲ ἅπας, ὀρθῶς ἔχων περὶ τὴν πίστιν προθέσει ψυχῆς, τοῖς μελωδοῦσι συνάπτεται, τὸν ἀπὸ Θεοῦ ἐκκαλούμενος ἔλεον. Ἐμφαίνει δ' οὗτος τὴν τελευταίαν τάξιν μεθ' ὧν οὐ θέμις συνίστασθαι ἢ κακεργάτην ἢ ἑτερόδοξον»⁵⁹. Με βάση την αρχή αυτή, η στάση των Διακόνων στη σωλέα, όπου συμπάλλουν με τον αριστερό χορό Αναγνωστών μέχρι την είσοδο του Εσπερινού υπό την καθοδήγηση του Κανονάρχη, καθίσταται φυσικό επακόλουθο⁶⁰. Ανάλογα, αναφέρονται οι Διάκονοι να ψάλλουν τα εκατὸ *Κύριε ἐλέησον* της Ὑψωσης ἀπὸ τα σκαλοπάτια του ἀμβωνα μαζί με τους Ψάλτες και το λαό⁶¹. Τέλος, με στόχο να αισθητοποιήσει το μέγεθος της εορτής, ο *Δευτερεύων των Διακόνων* αφήνει στις μεγάλες γιορτές το ρόλο του υπηρέτη του Βήματος και αναλαμβάνει το ρόλο του προεξάρχοντα ἀπὸ τον κατώτερο κληρικό *Μέσο-Δομέστικο των Ψαλτών*. Για την περίπτωση μετονομάζεται σε *Ἀρχοντα των Κοντακίων*, καθοδηγώντας τους Ψάλτες⁶². Ο συγκεκριμένος Διάκονος έχει επιλεγεί για το οφίκιο αυτό, ὄχι με βάση την αρχαιότητά του, ἀλλὰ χάρη στα ειδικὰ προσόντα για το ρόλο που ενίοτε καλεῖται να διαδραματίσει⁶³.

Με βάση τα προαναφερθέντα, τεκμηριώνεται η συμπερίληψη των Διακονιστῶν στο σώμα των εκκλησιαστικῶν γυναικῶν που ἐπαλλαν στους κοσμικούς ναοὺς της Αυτοκρατορίας. Χάρη στη συμπερίληψή τους, οι Βυζαντινοὶ διόγκωναν τις υψηλές συχνοτικές περιοχές της ἀνθρώπινης φωνῆς που υποδιαιρούνταν στο ηχόχρωμα α) των γυναικῶν *Ἀσκητηρίων* και *Διακονισσῶν*, β) των *Ευνούχων-Ψαλτῶν* και γ) των *Παίδων-Ορφανῶν*⁶⁴ - το μόνο ηχόχρωμα που διασώθηκε ως τον περασμένο αἰῶνα στο Πατριαρχεῖο χάρη στους μικροὺς Κανονάρχους. Ο προαναφερθεῖς φωνητικός ὄγκος ἀναβίβαζε την ἀναλογία εκπροσώπησης της γυναικείας συχνοτικής περιοχῆς περίπου στο ἕνα τρίτο του συνόλου του βυζαντινοῦ χοροῦ. Ο χορὸς αὐτός, που εἶχε ταχθεῖ «ἀντὶ γλώττης του λαοῦ παντός» κατὰ το Συμεών Θεσσαλονίκης⁶⁵, παρέδιδε στους κοσμικούς ναοὺς της βυζαντινῆς αυτοκρατορίας μία μονοφωνική μεν, ἀλλὰ πολυσυλλεκτική συχνοτικά και ηχοχρωματικά ἐπιτέλεση που αισθητοποιοῦσε την «ευγένεια της Εκκλησίας», ὅπως αὐτή ἀποτυπώθηκε εὐγλωττα ἀπὸ τον Ἰωάννη Χρυσόστομο: «οὐδ' αὖ ἀνὴρ μεν παρρησιάζεται, γυνή δε καὶ σιγὰ και ἀφῶνος ἐστήκεν, ἀλλὰ πάντες ἐν τῇ αὐτῇ τιμῇ καὶ φωνῇ μίᾳ ἐκ διαφόρων γλωττῶν προς της οἰκουμένης ἀναπέμπεται Δημιουργόν»⁶⁶.

⁵⁹ PG 155, στ. 708.

⁶⁰ Κώδικας EBE 2408 του α' τετάρτου ΙΕ' αἰ, φ. 4r-v.

⁶¹ Ὁπ.π., φ. 110r.

⁶² Σπυράκου, Χοροί, σσ. 206-211.

⁶³ Goar, σ. 226: «ο μέντοι δευτερεύων των διακόνων κατ' ἐκλογὴν γίνεται· δεῖται γὰρ το οφίκιον τούτο ἀνδρὸς ἱκανοῦ προς το ἐκτελεῖν ἀμέμπτως τὰς ἀρμοζούσας τούτῳ διακονίας. Αὐτοῦ γὰρ ἐστὶν ἡ μετὰ τὴν εἴσοδον ευφημία των βασιλέων και Ἀρχιερέων· το ἐν ταῖς λιταῖς αἶρειν το Ευαγγέλιον, και τὰς συναπτῶς και αιτήσεις λέγειν· το, ἀπόντος του διακόνου διδόναι καιρόν τοις ἐν τῷ ἀμβωνι διακόνοις».

⁶⁴ Ευαγγελίας Σπυράκου, «The Byzantine choral system until 1204 (Ἡ Ηχοχρωματικὴ Ποικιλία στην Βυζαντινὴ Χορωδιακὴ Πράξη)». Στο *Byzantine Musical Culture. Papers of the First International Conference of the American Society of Byzantine Music and Hymnology, Attica 10-15 September 2007*, 144-156. Διαθέσιμο στο: <http://www.asbmh.pitt.edu/page12/Spyrakou.pdf>. Για ἀπεικονίσεις παιδιῶν και ευνούχων που ψάλλουν, βλ. ἐνδεικτικὰ, Moran, εἰκόνες VII, X, 70, 44 και I, VII, 23, 24 ἀντίστοιχα.

⁶⁵ EBE 2047, φ. 5v.

⁶⁶ Γιάγκου, Γυναίκα, σσ. 7-8.

ABSTRACT

The participation of women in Byzantine Offices has aroused the interest of researchers in various aspects. On the one hand, their active part during Worship as Deaconesses within sacred rituals. On the other hand and in relation to the art of chanting, women are identified as singers or composers of sacred music. As a whole, 'women in Worship' is still being investigated as an interdisciplinary topic. The present paper focuses on the possible inclusion of Deaconesses in Chanting.

When dealing with the chanting part of the Offices, the female presence as a member of the Choir of the byzantine secular churches has been documented since 2005, through the function of the Askētēria. They were semi-monastic communities, living around churches, chanting in Offices but mainly serving the burial procedures, being paid according to the Justinian legislation. Their presence, under various terms, can be traced back to the first Christian centuries. This type of secular monasticism was characteristic of the Byzantine Monasticism that was based upon the rules of Vasileios the Great. Along with the Askētēria, the present survey investigates the probable participation of Deaconesses in Chanting through historical and iconographic sources, along with rubrics of Liturgical Typika, Euchologies and Foundation Documents.

Firstly, the terms related to the salaried chanting women of the secular temples of Byzantium are briefly presented and documented: namely Parthenoi, Adousai, Graptai, Myroforoi (Myrrhbearers), Askētēria - Askētriai - Askētēriai, kanonikai. These terms, based upon their context and intersection with other sources, indicate the firm exclusion of the above-mentioned women from the lay ones and their inclusion in the extended notion of ecclesiastical orders. These women are sometimes depicted in hagiographic types mainly of the Amomos and the Akathistos Hymn. More specifically, their depiction in the Akathistos is directly linked with its integral part in the Presbeia service, which was the main duty of the Graptai with the collaboration of the Orphans of the Pantokrator monastery.

Secondly, the unclear use of the term kanonikai both for the Askētēria and the Deaconesses is identified in several cases, without this fact meaning any attempt to equate the different church members. Moreover, the equation of Askētēria and Parthenoi is observed. The use of common terms derives from their monastic or semi-monastic background, which is obvious in the terms themselves or is elaborated by rubrics of Euchologia. These facts in addition to the common living space of Deaconesses and Askētēria around the church, their common positioning during Worship, and the corresponding chanting duties of Deacons attest to the inclusion of the Deaconesses among women voices that chant in secular churches of Byzantium.